

Zmiany modelu rodziny a role związane z płcią

Nowy model rodziny

Profesor I. E. Kotowska
bada trendy demograficzne
w Polsce i w Europie

IRENA E. KOTOWSKA

Polska Akademia Nauk
wydzial1@pan.pl

Zasadniczą cechą dokonujących się w Polsce w ostatnich 15 latach zmian demograficznych są przemiany procesu formowania i rozwoju rodziny, czyli procesu zawierania małżeństw i płodności. Coraz mniej rodzi się w Polsce dzieci, co jest wynikiem zmniejszającej się dzietności, a decyzje o małżeństwie i urodzeniu pierwszego dziecka podejmowane są w coraz późniejszym wieku

Polska wraz z innymi krajami Europy Środkowej doświadcza zmian, które w europejskich krajach rozwiniętej gospodarki rynkowej trwają od lat 60. XX wieku. Przemiany te zaczęły się w Skandynawii, potem objęły kraje Europy Zachodniej, a następnie Europę Południową, a w latach 90. Europę Środkową i Wschodnią. W ich wyniku dzietność pozostaje trwale na poziomie znacznie poniżej prostej zastępowalności pokoleń, zmniejsza się skłonność do tworzenia rodzin, decyzje o zawarciu związku małżeńskiego i urodzeniu dziecka podejmowane są w późniejszym wieku, coraz popularniejsze są związki nieformalne, a małżeństwo stosunkowo często jest rozwiązywane poprzez rozwód.

Nieco statystyki

Przemiany te objęły również Polskę. W naszym kraju po 1989 roku systematycznie zmieniają się wskaźniki, które odzwierciedlają zmiany procesu tworzenia i rozwoju rodzin i określają przyszłą sytuację demograficzną. Dzietność, czyli liczba dzieci przypadających średnio na jedną kobietę w wieku 15-49 lat, spadła i pozostaje trwale na poziomie znacznie poniżej prostej zastępowalności pokoleń. I tak, o ile w roku 1989 współczynnik dzietności wynosił w Polsce 2,08, to w 2003 roku - 1,22.

Zmniejsza się również skłonność do tworzenia rodzin. Jeszcze w 1990 roku zawarto w Polsce 255 tys. związków małżeńskich, podczas gdy w roku 2003 „tak” na ślubnym kobiercu powiedziało 195 tys. par. Decyzje o zawarciu związku małżeńskiego i urodzeniu dziecka podejmowane są z każdym rokiem w późniejszym wieku. Średni wiek kobiet wstępujących po raz pierwszy w zwią-

Wskaźnik zawartych małżeństw systematycznie maleje w Polsce, sygnalizując zasadniczą zmianę procesu tworzenia rodzin

Lukasz Giza/Agencja Gazeta

Rosnąca aktywność zawodowa kobiet nie oznacza bardziej partnerskiego podziału obowiązków związanych z prowadzeniem domu i opieką nad dziećmi między ojca i matkę

Krzysztof Kalinski

zek małżeński wynosił ok. 23 lat w połowie lat 90., a w 2003 roku - 24,3 lat; z kolei wśród kawalerów wzrósł on o ponad 1 rok, do 26,6 lat. W 1988 roku średni wiek kobiet rodzących pierwsze dziecko wynosił 23,7 lat zaś w 2003 - 24,9 lat.

W okresie 1988-2002 liczba jednoosobowych gospodarstw domowych wzrosła o milion i stanowi obecnie 25% ogółu gospodarstw. Związki nieformalne, do niedawna jeszcze poddawane społecznemu ostracyzmowi, są coraz częstszą formą wspólnego życia, a małżeństwo stosunkowo często jest rozwiązywane przez rozwód. W roku 1990 współczynnik rozwodów wynosił w Polsce 1,5, podczas gdy w roku 2003 - 1,7. Nadal jednak należy do najniższych w Europie. Wzrósł też odsetek urodzeń pozamałżeńskich z 6,2% w 1990 do 15,8% w 2003 roku, jakkolwiek i on należy do najniższych w Europie.

Zjawiska te są przejawem procesu deinstytucjonalizacji i destabilizacji rodziny. Prowadzi on do osłabienia i niestabilności więzi rodzinnych, zróżnicowania form rodzin, a także rosnącej liczby rodzin niepełnych, w których brak ojca lub - znacznie rzadziej - matki.

Jednostki, a nie rodzina

Indywidualizacja zachowań i percepcji ról społecznych, rozszerzenie się spektrum wyborów życiowych jednostek oraz zwiększenie się odpowiedzialności indywidualnej za te wybory obejmuje też decyzje dotyczące rodziny. Zwiększyły się możliwości wyboru przez jednostki czasu wystąpienia zdarzeń demograficznych i ich sekwencji.

Model rodziny z asymetrią ról względem płci (ojciec rodziny odpowiedzialny jest za sytuację materialną, zaś matka - za wychowanie dzieci i atmosferę w rodzinie), w którym potrzeby dziecka są traktowane jako priorytetowe przestał być akceptowany przez jednostki dążące do samorealizacji i opowiadające się za równością płci. Stopniowy wzrost aktywności ekonomicznej kobiet doprowadził do zwiększenia się ich niezależności ekonomicznej i możliwości wyboru przez kobiety różnych ról społecznych. W efekcie zmniejszyło się nie tylko znaczenie małżeństwa jako formy ekonomicznego zabezpieczenia, ale zmieniła się także ocena atrakcyjności małżeństwa i macierzyństwa jako form aktywności życiowej. Rodzina jako podstawowa forma stosunków społecznych nie została odrzucona, zmieniły się natomiast jej znaczenie i zasady tworzenia (niekoniecznie poprzez formalne małżeństwo) oraz relacje w rodzinie zarówno między rodzicami, jak i między rodzicami i dziećmi. Partnerskie i symetryczne relacje między rodzicami w sensie odpowiedzialności za sytuację materialną i emocjonalną w rodzinie oraz większe znaczenie satysfakcji rodziców ze związku, w którym pozostają, zmieniły stosunek do rodzicielstwa i pozycje dzieci w rodzinie. Są one nadal ważne, ale nie najważniejsze dla jakości tego związku. Udoskonalenie metod i środków kontroli urodzeń (efektywność, dostępność i łatwość stosowania) było dodatkowym ważnym czynnikiem zmian motywacji prokreacyjnych, które najkrócej można scharakteryzować

Zmiany modelu rodziny a role związane z płcią

jako przejście od antykoncepcji (zapobieganie niepożądanym poczęciom) do świadomej prokreacji.

Modele rodziny

Jedną z podstawowych przyczyn tych przemian zachowań demograficznych dotyczących rodziny jest wzrost aktywności zawodowej kobiet. Jest to proces nieodwracalny, prowadzący do zasadniczych przemian modelu rodziny rozpatrywanego na podstawie relacji między pracą zawodową i pełnieniem obowiązków rodzinnych, która odzwierciedla percepcję ról społecznych kobiet i mężczyzn. W tradycyjnym modelu rodziny mężczyzna jest odpowiedzialny za materialne utrzymanie rodziny, natomiast kobieta za opiekę nad domem i dziećmi. Model ten podlegał stopniowemu wypieraniu najpierw przez model z ojcem będącym nadal głównym żywicielem rodziny i pracą zawodową kobiety wynikającą z konieczności uzupełniania dochodów gospodarstwa domowego i podporządkowaną ich obowiązkom rodzinnym, a następnie przez model, w którym oboje rodziców ponosi odpowiedzialność za utrzymanie rodziny, ale kobiety nadal pozostają odpowiedzialne za sprawowanie obowiązków domowych.

Przeobrażenia, jakim podlega współczesny rynek pracy, takie jak zmiany organizacji pracy, jej charakteru i form, nacisk na dyspozycyjność i mobilność pracownika, niestabilność i nieciągłość pracy prowadzą-

ce do zwiększenia poczucia niepewności, wymagają uczestnictwa obojga rodziców na tym rynku po to, aby zmniejszyć ryzyko pogorszenia sytuacji materialnej rodziny, gdy któreś z nich straci pracę. Przekształcenia rynku pracy, jak i dokonujące się stale zmiany w postrzeganiu ról społecznych kobiet i mężczyzn powodują, że coraz większego znaczenia nabiera model z obojgiem pracujących rodziców, odpowiedzialnych wspólnie za obowiązki rodzinne (model partnerski).

Dwa konflikty

Wzrost konkurencyjności i wymagań na rynku pracy z jednej strony, z drugiej zaś wspomniane zmiany norm i systemu wartości, prowadzące do większych oczekiwań od życia, wzrostu potrzeby samorealizacji jednostki na różnych płaszczyznach – osobistej, rodzinnej, zawodowej – przyczyniły się do tego, że kobietom coraz trudniej jest łączyć obie podstawowe aktywności życiowe w warunkach utrzymującego się tradycyjnego podziału obowiązków domowych i niedostatku rozwiązań instytucjonalnych umożliwiających łączenie tych dwóch aktywności. Mamy zatem do czynienia z dwoma rodzajami konfliktów. Pierwszy z nich – konflikt strukturalny – polega na niedostosowaniu rozwiązań instytucjonalnych do pracy zawodowej kobiet. Z kolei stosunek do ról społecznych kobiet i mężczyzn, czyli definiowanie, co jest powinnością jednych, a co drugich, w tym zwłaszcza określanie relacji między pracą zawodową a rodziną, to tzw. konflikt kulturowy.

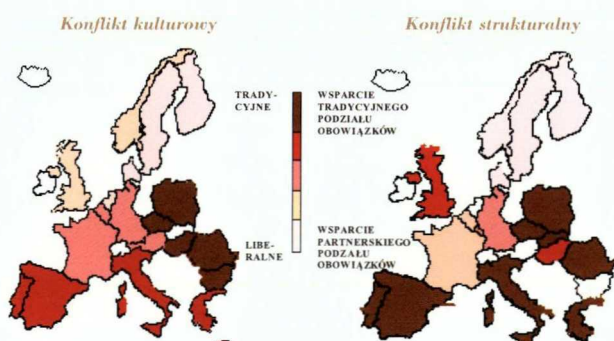
Te dwa konflikty zwykle współwystępują, ale ich nasilenie może być odmienne. Analizy wskazują, że kraje Europy Północnej charakteryzują się najniższym nasileniem konfliktu kulturowego oraz strukturalnego, zaś w Europie Południowej i Środkowej występuje jednocześnie silny konflikt strukturalny i kulturowy. Jednocześnie najwyższą dzietnością charakteryzują się obecnie kraje skandynawskie, wyróżniające się równocześnie najwyższym poziomem zatrudnienia kobiet, a także najniższą rozpiętością wskaźników zatrudnienia kobiet i mężczyzn. Oznacza to, że możliwe są takie rozwiązania, które pozwalają na utrzymanie poziomu dzietności i aktywności zawodowej kobiet. Natomiast w krajach Europy Południowej,

Rodziny z trojgiem i większą liczbą dzieci stanowiły w 2002 roku tylko 17% ogółu rodzin w Polsce, podczas gdy rodziny z jednym dzieckiem stanowiły 47% ogółu rodzin

Maciej Ziemiętkiewicz/Agencja Gazeta

Nasilenie konfliktu kulturowego i strukturalnego

Źródło: Muszyńska M., 2003, Gender, structural conflict and family formation in Poland, Europejska Konferencja Ludnościowa, Warszawa, sierpień 2003.

gdzie poziom dzietności należy do najniższych w Europie, wskaźniki zatrudnienia kobiet są najniższe, a rozpiętości między zatrudnieniem mężczyzn i kobiet największe. W Europie Środkowej także dzietność jest najniższa, zaś wskaźniki zatrudnienia relatywnie niskie, zwłaszcza w Polsce i Słowacji.

Obecnie w krajach europejskich najczęściej występuje model rodziny z podwójnym obciążeniem kobiet – co oznacza, że kobiety odpowiadają za dom i za opiekę nad dziećmi, a jednocześnie pracują zawodowo. Analizy dla Polski wskazują, że spośród osób objętych Badaniem Aktywności Ekonomicznej Ludności w IV kwartale 2001 roku 57% pozostaje w modelu z podwójnym obciążeniem kobiet, prawie co trzecia osoba pozostaje w modelu tradycyjnym, a blisko co dziesiąta – w modelu partnerskim. Rzeczywistość odbiega przy tym od preferencji – ankietowe badanie reprezentacyjne z 2001 roku wykazało, że wśród respondentów o sprecyzowanych poglądach na ten temat za modelem tradycyjnym opowiada się jedynie 6%, zaś model partnerski jest nieco częściej preferowany niż model z pracującymi kobietami odpowiedzialnymi także za obowiązki rodzinne (48% wobec 46%).

Zagadnienie godzenia obowiązków zawodowych i rodzinnych staje się centralną kwestią w dyskusjach o możliwych przemianach rodziny i dzietności. Powoli bowiem wzrasta świadomość tego, że trwale niską dzietność w Europie należy uznać za zagadnienie kluczowe, które wymaga priorytetowego traktowania w strategiach rozwoju Unii Europejskiej. Łączenie aktywności zawodowej i rodzinnej w warunkach konkurencyjnego rynku pracy, który preferuje mobilnych i dyspozycyjnych pracowników, wymaga

zatem rozwiązań sprzyjających godzeniu obowiązków zawodowych i rodzinnych przez oboje rodziców. Rodzina z pracującymi zawodowo rodzicami jest obecnie dominującą formą, chodzi zatem o to, by oboje rodziców traktować zarówno jako równoprawnych uczestników rynku pracy, jak i wykonujących obowiązki domowe. Wiąże się to z wprowadzeniem odpowiednich regulacji uznających zarówno matkę, jak i ojca, jako uprawnionych do tych rozwiązań, które zmierzają do godzenia pracy zawodowej z obowiązkami rodzinnymi (urlopy, zasiłki, elastyczne formy pracy etc.). Takie zmiany są stopniowo wprowadzane w kolejnych krajach.

Jednak wprowadzenie odpowiednich regulacji nie wystarczy. Bez zmiany postaw wobec podziału obowiązków domowych i zawodowych między kobietami i mężczyznami, czyli bez zmiany mentalności dotyczącej partnerstwa w rodzinie, praktyczne znaczenie tych rozwiązań może być niewielkie. W Polsce, mimo że od 1995 roku ojcowie są uprawnieni do urlopów opiekuńczych, a od 1996 roku do urlopów i zasiłków wychowawczych, w praktyce bardzo rzadko je wykorzystują.

Kulturowe uwarunkowania podziału tych obowiązków mają zatem podstawowe znaczenie dla możliwości dostosowywania instytucjonalnych warunków do łączenia aktywności rodzinnej i zawodowej przez oboje rodziców. Innymi słowy, efektywne łagodzenie nasilenia konfliktu strukturalnego zależy od zmian kulturowych dotyczących społecznych ról kobiet i mężczyzn. Wobec zmian dokonujących się na rynku pracy, w gruncie rzeczy nieprzyjaznych rodzinie, bez rozwiązań zmierzających do zmniejszenia konkurencyjności aktywności zawodowej i rodzinnej trudno oczekiwać odbudowy dzietności w Europie i w Polsce. ■

Chcesz wiedzieć więcej?

- Kotowska I. E., (2004) *Zmiany demograficzne a przyszły rynek pracy*, w: St. Borkowska (red.), *Przyszłość pracy w XXI wieku*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 115–138.
- Matysiak A., (2004) *Modele rodziny – preferencje i ograniczenia*. Próba identyfikacji na podstawie badania PPA, raport z badań. Warszawa: Instytut Statystyki i Demografii, Szkoła Główna Handlowa.
- Muszyńska H., (2004) Family models in Europe in the context of women's status. *Working Papers on Population, Family and Welfare*. Budapest: Central Statistical Office.